

Проф. П. О. ПОТАПОВ
(Одеса).

З МАТЕРІЯЛІВ ВІЗАНТІЙСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Зографська переробка хроніки Зонари.

Р. 1922 вийшла між людьми праця проф. Мілоша Вейнгарта під назвою „Byzantské kroniky v literatuře cirkevněslovanské“. Являючи собою величезний вклад у науку, ця праця не позбавлена, проте, й надто поважних хиб, що вони залежали найбільше від того, що автор „працює мало не виключно на підставі виданого матеріялу, мало вдаючись до самостійного вивчення рукописів“¹⁾. Особливо почувався ця хиба в розділах V та VI, що їх присвячено долі Зонариної хроніки в слов'яно-руській літературі. Реч у тім, що видання слов'янського перекладу цієї хроніки поки-що немає; ще й надто, навіть частина списків його відома вченому світові тільки з самих позверхових указівок²⁾. Правда, проф. Вейнгарт вивчив один список— Віденський,— але для нього залишилися зовсім невідомі Хіландарський, Карловецький, Грачаницький, а з сп. Ундорського та Білградським він знайомий тільки з виданих з них уривків. За таких умов важко було сказати щось певне про самий переклад Зонари, про взаємне відношення його списків, а ще важче встановити, як стосуються до нього троє відомих досі переробок цього перекладу й як стосуються вони одна до одної, хоч-би з огляду на те, що одна з них— Зографська— була відома йому всього тільки з 2—3 уривків, що їх р. 1897 видав Лавров³⁾.

У своїй праці „Доля хроніки Зонари в слов'яно-руській літературі“⁴⁾, що вона залишилася чомусь невідомою як проф. Вейнгартові, так і його рецензентові, я ще р. 1918 дав низку нових даних про три, що я вивчив, списки повного перекладу (Ундорськ., Хіланд. й Віден.), вияснив їх відносини одно до одного й до сп. Білградського, розглянув відношення до тексту повного перекладу однієї з його переробок— так званого Параліпомена,— обіцяючи згодом подати точніші відомості про другу переробку— Зографську. Користаюсь з цієї нагоди зробити це.

¹⁾ Рецензія проф. Розова. *Slavia*, 1924. Ročník III, sesit. I, 146.

²⁾ Ibid., 149.

³⁾ Визант. Врем. 1897, №№ 3—4.

⁴⁾ Изв. отд. р. яз. и слов. Рос. Ак. Наук 1918, т. XXII, кн. II, 140—186.

Текст нашої хроніки є в збірникові II № 4, що належить Зографському монастиреві на Атоні. Збірник складається з 293 арк. in quarto великого формату, писано його одним письмом — півуставом, що переходить у скоропис і, як каже проф. Ільїнський, що складав каталога монастирської бібліотеки, належить до XVII в. На останньому аркуші збірника знизу стоїть 7128, але, що визначає це число, невідомо.

Хроніка обіймає арк. 1 — 156-а; на інших містяться такі статті: 1) Заповіт Костянтина В. (156 — 161-а); 2) незакінчене слово ченця Олександра про відкриття хреста Господнього; 3) теж незакінчене життя деспота Степана (175-а — 182-б); 4) низка астрономічних статтів без початку й без кінця (183-а — 186-б та 5) окремі церковні служби (187 — 293-б).

Змістом своїм наша хроніка розпадається на 2 нерівні частини: перша (1 — 133-а) обіймає жидівську історію від початку світа до наступників Олександра В.; друга, дуже коротенька (133-б — 156-а), присвячена історії Риму й Візантії.

Обмежений розміром статті, я не можу дати докладне уявлення про нашу хроніку в повному її обсязі, а тому дозволю собі розглянути тільки першу частину, використавши для цього початок, середину й кінець її.

Перші 12 аркушів хроніки трактують про сотворення світу й про життя перших людей до смерті Авраама включно. В основі тексту лежить не Зонара, а текст Біблії; для своєї роботи автор узяв такі місця з книги Буття: розд. I — IV, розд. V (без §§ 26 — 31), розд. VI — VIII; розд. IX (без § 14); § 1 та § 32 розд. X; §§ 1 — 9 розд. XI; §§ 1 — 7 розд. XII; §§ 12 — 18 розд. XIII; §§ 14 — 19 і першу полов. § 20 розд. XIV; §§ 1 — 15 розд. XV; §§ 1 — 9 розд. XVI; §§ 20 — 33 розд. XVIII та §§ 1 — 18 розд. XXII.

Відношення тексту хроніки до біблійного тексту виясняється з порівняння хоч-би таких уривків:

Зограф. хр. арк. 2-б

И сътвори ёхъ киты великие и всакоу дні^и животн^и прѣсмыкающ^июсе, их же изведоше види по рѣд^и и. и всак^и птиц^и пернат^и, и видъ ёхъ, ико добро, и бѣви ёхъ си^и гдѣ, раститесе и множитесе и испльните виды въ мори^и и птице да множитесе (sic!) на земли.

Буття, роз. I §§ 21—23.

И сътвори бѣхъ киты великие и всак^и животныхъ гадшвъ, дже изведоша воды по родимъ ихъ, и всак^и птицу пернат^и по роду^и и видъ бѣхъ, ико добра. И благослови я бѣхъ, глагола: раститеса и множитеса и наполните воды, дже въ морахъ, и птицы да оумножатса на земли.

Коли взяти на увагу, що дрібні стилістичні відзнаки в наведених уривках легко можна віднести на рахунок історії біблійного

тексту (я під руками мав цей текст у виданні 1894 р.), то стане ясно, що автор користувався слов'янським перекладом Біблії, і що його хроніка не переклад з грецької мови, а оригінальна праця слов'янського книжника.

Зазначений вище біблійний текст на протязі перших 12 аркушів 14 разів переривається вставками, що йдуть у такому порядкові:

I на арк. 3-а після § 3 роз. II Буття	VIII на арк. 8-а після I полов. § 21 розд. VIII
II . . 3-б . . § 19 . . II .	IX . . 8-б § 6 . . IX
III . . 4-б . . § 20 . . III .	X . . 9-а § 1 . . X
IV . . 5-а . . § 7 . . IV .	XI . . 10-б § 18 . . XIII
V . . 5-б . . § 8 . . IV .	XII „ „ 11-а „ „ § 20 „ XIV
VI . . 7-а . . § 5 . . VII .	XIII „ „ 11-б „ „ § 9 „ XVI
VII . . 7-б . . § 3 . . VIII .	XIV „ „ 12-б „ „ § 18 „ XXII

Своїми розмірами всі ці вставки дуже коротенькі: від 2 до 5—6 рядків, окрім вставки № 11 (про Немврода й про нащадків Ноя), що поширюється мало не на аркуш; більш або менш великі й вставки: № 1 (мало не $\frac{1}{2}$ сторінки) про шість днів творіння, та № 5 (мало не $\frac{3}{4}$ сторінки) — про нащадків Адамових.

Що-до джерела цих вставок, то воно ясне: це знов-таки слов'янський переклад хроніки Зонари; в цьому легко переконатися, рівняючи хоч-би оці уривки:

Зогр. хр., арк. 10-б.

Сім' оубо роди Єсішвъ, и въселиши на въсточни странъ, цже начинается ѿ Индіе и състої до ѿкеана. и начинаетъ ѿ Ефраты. гдемъ оубо Ела оставилъ елімес начел'ники да начел'ствѹю пер'съно. Ассоурже въселисе въ гра Нин'. и въселишесе ту и по роукою его сѣши нарицахѹсе ассурі. Арамже и послѣди нариинные сұры именова арамее.

Унд. сп., арк. 7-а—7-б.

Сім же роди, сінь Ноевъ, і сковъ, и въселиши на въсточни странъ, цже начираесе (Віденськ.-начинається) ѿ Идіе и състоїссе до ѿкеана и начинаетъ ѿ Ефра. гдемъ оубо Съла (Віденськ.-Еламъ) оставилъ еліме начелники да начел'ствѹю пръстънъ. гдемъ же Ассуръ въселисе въ градъ назираемый Нинъ. и елици въселишесе тъ и бѣхѹ по рѹкѹ его, нарицахѹсе ассурі. Арам же иже послѣди нариинные ассурі (Віденськ.-сұры) имънова сый (Віденськ.—от.) арамъе.

Але треба мати на увазі, що суцільне переймання тексту з хроніки Зонари спостерегається рідко; найчастіше автор нашої хроніки витягає з Зонари (мало не завсіди дослівно) окремі речення або рядки, мало думаючи про ув'язку їх як поміж собою, так і з попе-

реднім і дальшим. Про характер цих витягів можна гадати хоч-би на підставі порівняння таких уривків:

З о г р . х р . а р к . 4.

И настъ Ада имѣ жеиъ своиъ жизнъ,
шко сла дѣти всѣ живѣши^т). Сла оубо на-
рѣна бѣ Ева. евреи глю жеи^т евеа, и шна
именована бѣ Ева. и да бѣде рѣ тѣлу и
мек'ко. и ега стѣпае на трынѣ да скрьби.
и одѣя и въ щдѣвата кона, сирѣ пль иш^т,
юже мы носи^т.

Y H A. APP. 4-a-4-b.

И постави имъ еи жена. еврее же гдю
жен^т еввеа и ѿна именованна бы Еава^т)....
и въ потъ да сиѣсть хлѣбы и да бѹде
тъло его мекко. и егда ст҃упае на тръніе
да скръбъ. ѿтоли изведе сїи ^х раза в ино-
мѣсто и одѣа сїи въ одѣаніа кожнаа сиръ
пль сїю. юже и мы носи^ч.

Що до змісту цих вставок і відношення їх до біблійного тексту, то здебільшого вони є доповнення до нього: так II вставка дає додаткові відомості про райські ріки й тлумачення їхніх назов; III та IV толкують імення Єви, Каїна та Авеля; V перелічує предків Ноя та їх винаходи; VII дає додаткові відомості про розмір потопу; VIII — про останки Ноєвого ковчегу в Вірменії й т. і.; але трапляються й такі випадки, що вставка з Зонари в іншому тільки вигляді повторює те, що взято з Біблії; напр., узявши історію створення світу з Буття, автор ще раз викладає (правда, скорочено) те саме словами Зонари (вставка № 1).

Чи немає часом у цій частині хроніки яких-небудь слідів інших джерел? Є. У XIV вставці, з приводу відносин Сарри до Ізмаїла, наша хроніка заявляє, що Сарра зненавиділа Ізмаїла, „віде^в (его) биюща Ісаака“; такого мотивування нема ні в Біблії, ні в Зонари. Але ще цікавіше таке: арк. 12-в нашої хроніки закінчується оповіданням про те, як одруживсь Ісаак; це оповідання різко відрізняється від біблійного: по-перше, воно далеко коротше й дослівно не збігається з ним; по-друге, воно ведеться не від 1 особи, а в стилі хроніки. Тому що у Зонари відповідного оповідання нема, то найправдивішим буде припустити, що його взято з іншого джерела. Текст цього оповідання див. у „Додатках“ під № 1.

Середину I частини хроніки обіймає історія царювання Соломона (арк. 50^б—67^а): складено її знов-же за слов'янськими перекладами Біблії й хроніки Зонари. Текст Зонари, що його покладено в основу, береться, звичайно, дослівно, але з пропуском місцями то окремих слів і виразів, то цілих уривків; інколи допускається й переказ. Як зразок, наведу хоч один оцей приклад.

¹⁾ Все до цього місця взято з Буття.

^{*)} Далі йде мало не протягом цілої сторінки оповідання, як слокував диявол Єву, про гріх, про те, як прокляв Бог змія, Адама й Єву; останнє закінчується тими словами, що є далі в тексті.

У нашій хроніці на арк. 65^b читаемо: Црца егутска и єдіш сказаа
сувѣвши сїе и желающи¹⁾ слышати прѣмудро Соломонову²⁾ выставши
ш землю свое прииде къ Соломону въ Іеримъ и прик сю³⁾ съ всакы
любочьстї и о елицѣ прѣмудры словесѣ въпроси его, сказа⁴⁾ оудобъ.
подиви се црца полатам и расточенню є имъше на обѣ Содомъ,
чужаше се и Устроенїю цртва его и жртва еже въ цркви и блгочинїю
сщен'ничъском⁵⁾.

Одміни від сп. Унд. 57^b (порів. Хіланд. 48^a) такі: 1) люблаше,
2) omis., 3) Соломонъ, 4) ad.: еи сїи, 5) евреиском⁶⁾ (јреиском⁷⁾).

Що-до важливіших відступів від хроніки Зонари, з одного боку, а з другого, впливу Біблії, то картина така:

1) від суду Соломонового над двома матерями збереглася тільки така фраза: придоше двѣ женѣ е ш штrocетю сѣдъ;

2) оповідання про твори Соломонові, що його взято з Зонари, розірвала по середині фрази величезна вставка, що становить повний текст слов'янського перекладу Притчів Соломона, а починається так: сътвори же приче въ словесѣ свои и написа и г, и пѣсни пѣнїа и, и оубо пѣсни пѣнїа въ коць книзѣ съ протлькова-ніемъ писахомъ. Притче Соломонови"; що-до „Пѣсни пѣнїа", то в рукописові нема ані тексту, ані тлумачень; може, автор опісля відмовився від свого наміру, а може, його праця дійшла до нас неповною;

3) в оповідання про перенесення ковчегу вставлено оповідання про це з Біблії; воно зліплene з таких шматочків: початок і кінець § 1, початок § 4, початок § 5, §§ 6, 7 та 9 з VII розділу III книги Царств (арк. 64^b);

4) після офорування Соломонового є вставка з Біблії про молитву його; Ї також складено з шматочків (§ 22, початок § 23, кінець § 27 й §§ 28—30 розділу VIII тієї самої книги Царств (арк. 64^b);

5) до характеристики Соломона внесено такі уривки з Біблії: §§ 4—11 розд. II, §§ 9—10 розд. IV Екклезіясту та §§ 1—6 розд. VII Премудrosti Соломона.

Отже, якщо виключити текст „Притчів", то відношення автора до своїх джерел у цій частині хроніки буде інше, ніж на початку її: там в основу покладено текст Біблії, а уривки з Зонари тільки доповнювали його; тут — навпаки.

Треба ще зауважити, що вплив якогось ще іншого, крім Біблії й Зонари, джерела почувався й тут; так, до оповідання про збудування палат Соломонових (65^b) внесено таку замітку, що

їй нема рівнобіжної ні в Зонари, ні в Біблії: „съза же и стѣны
Іерлм⁸ и възвыси, елико заст⁹пти стѣна гшры ѿ слїчнаго осіаніа
заура и къ вечер¹⁰”.

Звернімося тепер до кінця історії жидівського народу, починаючи з привидів пророка Данила.

У цій статті автор користується виключно з тексту Зонари, тільки дуже сильно скорочує його, особливо в частині, де тлумачиться про 70 седмин: у нашій хроніці ця стаття обіймає всього лиш 2 аркуші, а в сп. Унд. мало не 10 (85^b—94^a). Але не можна думати, що наша хроніка являє собою, як думав Лавров, переклад якоєсь скороченої редакції Зонари. Звязок Зографської хроніки з слов'янським перекладом Зонари по-за всяким сумнівом. Так, на арк. 107^b читаємо: видѣ ако поставише прѣстыли, и вѣхы дньми съде, и книги
разгнѣши, одѣаніе є бѣло, ико снѣгъ, и власи главы его, ико роуно
бѣло¹), что, и прѣстоль є, ико огнь, и²) имѣше кшлеса огњна. (прѣ
ниже съхожааше рѣка огњна)³), раби его бѣх⁴ тыс⁵ще тыс⁶щь. и
тмы тѣ прѣстояще. сѣже сътвори и ѿвръзоше книги шны.

У повному перекладі знаходимо тільки таку різницю (сп. Унд. 88^a):
1) ad.: бѣ (в Хіланд. 81 — Зогр.); 2) ad.: прѣстоль оубо шнь имѣаше;
3) от., але Хіланд = Зогр.

Статтю про Юдиту (109) складено знов-же за Зонарою, виводячи його текст іноді дослівно (лиш з пропуском уривків), а частіше в формі переказу. Це, може, залежало від того, що автор разом користувався і біблією; звідси взято, напр., такі деталі, що вони невідомі в Зонарі: 1) історію Юдити віднесено до 12 року правління Навуходоносора (Юдита, I, § 1); 2) Олоферна вбито ввечері (*ibid.*, XIV, § 1); 3) голову його виставлено на стіні, і вояки, побачивши її, розбіглися (*ibid.*, XIV, § 11; XV, § 2); 4) перед відходом до табору Олоферна Юдита причепурилася (*ibid.*, X, § 1).

Але в цій статті є сліди впливу ще якогось джерела: так, про чоловіка Юдитиного сказано: глю, ико моужь еи на стражи въ срѣтени съ стражею Олоферневою бывсе паде (за Зонарою про чоловіка Юдитиного нічого невідомо; зазначено лише, що вона вдова; за Біблією, чоловік її помер від сонячного вдару — порівн. Юдита, VII, § 2); або, перед відходом до табору Олоферна Юдита бере з собою „потрѣбнаа є поклонити Олоферні⁸ сънѣднаа”, а ще „може имати въ пищ⁹ себѣ” (таких відомостів нема ні в Біблії, ні в Зонарі).

Стаття про Товіта (109^b—110^a), за винятком першого рядка, що його мало не дослівно взято з Зонари, та ще 2—3 фраз у середині, що їх узято теж звідти, — сливе нічого спільногого з його хронікою не має: послідовність в оповіданні інша, є різниця й у змісті.

Але, оскільки Зонара в цій статті тримався тексту біблії, Зогр. хроніка не має прямого звязку також з біблією, хоч сліди її впливу є; так, звідси (Товіт, XIV, § 4) взято згадку про якесь пророкування Йони, як і повідомлення, що Синахериба вбили сини (*ibid.*, розд. I, § 21).

Стаття про Кіра (110—112) дуже коротка, як рівняти до хроніки Зонари (в сп. Унд. вона обіймає 14 арк.), але складено її за нею: окремі фрази подано дослівно, особливо в більш-менш докладному оповіданні про війну Кіра з Крезом, про загибель Аврадата й про смерть Кіра; в останній частині залишено навіть посилання Зонари на Ксенофонт та Геродота (сп. Унд. 112^b).

Статтю „Повелініе Курово“ про відбудування Єрусалимського храму (112^a) складено так: початок мало не дослівно взято з I книги Ездри (розд. I, §§ 1—3), а решта з Зонари, ще й мало не дослівно, але з звичайними скороченнями й пропусками.

Так само складено статтю про магів (112^b—113^b) та статтю про царя Дарія (113^b—114^b); але в останній є сліди впливу якогось іншого джерела; в промові царського сердюка, як її рівняти з Зонарою, є такий лишок: „и въ едино оуглѣ домѡ црскы съде сло, ѿ сего възьмше и вънъ бывше съ вещши страхо восприимлю се. еще вънъшне двора црска, въ вратѣ страшныше, а идѣ въ кою странѹ далню или гра приспѣе, множайши страхо въсприимлетсѧ“.

Статтю „црство дердово“ (114—116^b) складено, знов-таки за Зонарою з дотримуванням дослівно окремих фраз, але з чималою разом з тим переробкою.

Стаття про Неемію дає виразну вказівку, що в автора було якесь невідоме джерело; починається вона так (116^b): „придоше нѣціи стран'ни іерлмлине. и нѣгде на стыгни гра оумилше съху и съглахѹ о стртѣ свои, еже ѿ езыкъ тамошни и бѣ Еміа юudeанинъ, цревъ чръпчїа, и мимоиды видѣ си, выпроси о іерлмѹ, и възвѣстише емѹ о всѣхъ глаше — гре іерлмѹ, и гї; оувѣвже съ шлобелнїа іерлмска и опечалисе. црь оубо въ то врѣме съвелише съ палакїю своею сирѣ по саницею Мек'кою. и призыва Емію и слушаше црѹ, и бѣ лице его испольни печали“. Імени царевої коханки нема і в Біблії, і в Зонари; ім'я Неемій в формі Емія теж незрозуміле, тим більше, що далі, де оповідання йде за Зонарою, іноді точнісінько за його словами, це ім'я передається правильно.

Дуже цікава стаття про Естер (116-б—119-а). Початок її складено за Біблією. Далі йде оповідання про Уасту, що його взято з невідомого мені джерела. Вони таке. Щоб довести правдивість

своїх слів про красу жінки, цар наказує покликати її на гулянку. Тричі Уаста відмовляється, заявляючи: „еда блоудница есмь до посрѣ пиющи приду, никако не приду (такого мотивування відмови немає ні в Біблії, ні в Зонари). Тоді цар наказує прогнati жінку: заклет'бо се, аще не приде, к томъ не видѣті ю (нема ні там, ні тут і цього деталя).

I оповідання про саму Естер не сходиться з Зонарою, як формою викладу, так і змістом; так, за Зонарою (а також і за Біблією) Аман просить у царя дозволу скарати Мардохея тільки вранці, а в нашій хроніці він мав цей дозвіл ще раніше; далі, за Зографською хронікою, Мардохей тричі посилає раба, вмовляючи її вдатися з проханням до царя, причому за другим разом він наказує рабові сказати Естери: „въспомъни хранъ и въспитъніе мое и братю свою, сны ійлевы”, а за третім: „нѣ ли ты лѣчше Smрѣти кѣпно съ сны ійлевы, не жити кромъ си. нь ты бы жена цръкзычникъ и прѣъзне се и Шреце сны ійлевы, братіе и сестрь свои. ктомъ иѣси дьщи Авраама, ща твоего, нь Амана и побны емъ”; далі йде дуже довга мслитва Естери. Відзначу ще деякі деталі, що їх немає в Біблії і в Зонари. Аман удається до царя з такими словами: многы блгыи приш ѿ гна мое въ животе мое, нь ктомъ проче въ мир'скыи жити не могъ, словодъ (sic!) дажь ми, влко, е въ прости и пустыни жити”, а наприкінці додає: „или живо мои възми ѿ земліс или дажь ми повъснти Мардохея срѣ двора мое”; далі, писар, що читав цареві книгу, „обрѣте мѣсто, иде бѣ писано. въ лѣто етокое (sic!) съвѣщаše два евнъха...”; нарешті, пропонуючи цареві найкраще вшанувати чоловіка, що зробив йому послуги, Аман говорить: „побаеть таковомъ оседлати съ етоко седло ко имере”...

Кінець статті викладено за Зонарою, іноді словами перекладу (але з звичайними пропусками), а іноді в формі переказу.

Статтю про Олександра В., що вона обіймає в повному перекладі більше, ніж 20 сторінок (сп. Унд., 122—132^a), вміщено в нашій хроніці всього лиш на 5 (119^a—122^b); але рівняючи з ним, Зогр. хр. не проминає сливе ні одного більш або менш значного епізоду. Авторові пощастило це зробити тільки тому, що, маючи перед очима текст повного перекладу, він з приводу кожного епізоду брав з нього 1—2 фрази й механічно переносив їх у свою працю іноді без ніяких змін (порівн., напр.: „и обѣща емоу и мѣсто ефрат'ск дати, аще поимѣ едину ѿ ѿ дьщеріи его въ женоу себѣ” з кін-

цем арк. 125^в сп. Унд.), а частіше скорочуючи й перефразовуючи. І в цій статті ми зустрічаємося з впливом якогось іншого джерела: з нього взято велике оповідання про Діогена й про зустріч із ним Олександра (див. додаток № II).

Історію жидівського народу за наступників Олександрових збудовано за відомим уже нам шаблоном: узявши в основу текст Зонаріного перекладу, автор вибирає з нього окремі уривки й фрази (часто в переказі) й механічно зліплює їх між собою. Зрідка вдається він і до Біблії. Знайти вплив яких-небудь інших джерел у цій частині хроніки мені не довелося.

На підставі всього вищесказаного ми можемо зробити такі висновки:

1. Перша частина Зогр. хроніки являє собою оригінальну працю невідомого нам слов'янського книжника.

2. За основні джерела для його праці були слов'янські переклади Зонари й Біблії; в першій частині переважне значіння мала Біблія, в середині й у кінці — Зонара.

3. Як використовує автор свої джерела, можна схарактеризувати так: на початку праці він заносить уривки й фрази, що приймає, мало не дослівно, під кінець роботи переважає переказ, хоч і тут помічається загальне намагання зберегати окремі фрази в дослівному й точному вигляді.

4. У багатьох місцях хроніки виразно виступає вплив якогось іншого джерела (чи джерел), але, будь-що-будь, це був не Амартол: ніякого звязку з Амартолом ми не бачимо протягом усієї хроніки, включаючи єюді ЙІ частину.

5. Автор — людина малокнижна й невміла: вибираючи з своїх джерел окремі уривки й фрази, він зовсім не дбає за те, щоб вони звязані були як одне з одним, так і з попереднім та дальшим.

Де було складено нашу хроніку, невідомо, але безперечно, що автор її був серб: особливості сербської ортографії виступають так виразно й послідовно, що ніяких сумнівів у цьому питанні бути не може. Але крізь сербську ортографію виглядають особливості ортографії болгарської. Так, поруч з скрізь уживається ъ (випадків, коли вживається ъ, так багато, що наводити окремі приклади — зайва річ); є, хоч і небагато, випадків поплутання ѿ з є (самих цих літер в рукописові немає); напр.: люблю (113^а), плачеще (154^а) й інш.; є, в більшій уже кількості, випадки поплутання ѿ і є, що споконвіку як відомо, чуже сербській мові; напр.: повели (3^в), любляше Ісмаїлъ (11^в), имеюще 149^в), близь Андріанополь (152^в), млыко (106^в) й інш.; далі, раз-у-раз уживається в певних випадках літера s; напр.: съло, кнеси, съезды (див. арк. 107—108); не без інтересу з цієї точки погляду й такі написання, як: обрѣтающимъ (5^а), гредѣющимъ (11^в) й інш.

Ці спостереження над ортографією Зогр. хроніки дають мені право ще раз підкреслити той висновок, що його я зробив ще року 1918 в своїй статті, що її вище названо, а саме: переклад хроніки Зонари зроблено не в Сербії, а в Болгарії¹⁾. Завважу мимохідь, що такий самий висновок незалежно від мене зробив і проф. Вейнгарт²⁾.

Невідомо також, коли складено нашу хроніку. Одно лиш, здається мені, можна твердити категорично: Зограф. хроніка це не копія з праці того ченця Григорія, що поправляв і переписував хроніку Зонари в Хіландарському монастирі на Атоні, що його передмова до його праці збереглася в Параліпомені, що видав Бодянський. Навіть більше, всупереч доводам проф. Вейнгарта³⁾ та його рецензента проф. Розова⁴⁾, я гадаю, що взагалі ніякого звязку поміж Зогр. хронікою й працею Григорія нема. Річ у тому, що, як каже сам Григорій, він опинивсь у скрутному стані, як дістав через свого настоятеля завдання переписати хроніку Зонари: текст був у дуже незадоволяющему стані, а книг, потрібних для його відновлення, під руками не було. Після довгих шукань він вирішив для своєї праці скористуватися Біблією; отож він і відновив усю історію жidів „до последнаго пленения си ѹилевъ Навъхоносоръ“. Далі працювати, здавалося, не можна було. Але Григорієві пощастило знайти Амартола. Помітивши, що його хроніка близька до Зонари, він, відновлюючи Зонару, почав користуватися Амартолом, „недостатчна напольнje, излишнее же и поселеньское въ блgorазумнъе прѣлагаетъ“. Про які-небудь інші джерела для роботи Григорій не згадує. Якщо це так, то вплив Амартолів чи так, чи інакше мусів відбитися на його праці, а, виходить, у тій, чи іншій мірі повинен-би виявитися й на нашій хроніці. Якже-ж ми цього впливу не бачимо, то ясно, що на Зогр. хрон. не можна дивитися, як на копію з Григорієвої праці. Але підемо далі. Припустімо, що наша хроніка являє собою скорочену переробку саме цієї праці. Якщо-ж так, то сліди Амартолового впливу повинні були-б зберегтися, бо не можна думати, що автор Зогр. хроніки поклав собі завдання не тільки переробити працю Григорія, але й вичистити її від усякого Амартолового впливу; та навряд чи він, людина незугарна, і виконав-би був таке завдання. Звідси ясно, що немає ніяких підстав звязувати будь-що-будь Зогр. хроніку з працею Григорія; я підкresлюю „будь-що-будь“ через те, що ніяких натяків на яке-небудь відношення її до Григорія ніде, як і в самому рукописові, нема. Я зовсім не можу зрозуміти, чому Зогр. хроніка не могла повстати з якого-небудь взагалі списку повного перекладу Зонари, і чому існування її треба ставити в звязок з працею Григорія.

Правда, якщо рівняти до перекладу хроніки Зонари, то Зогр. переробка має одну дуже важливу одміну: царювання Лева V, що

¹⁾ Op. cit., 182—183. ²⁾ Op. cit., 127—123. ³⁾ Op. cit., 149. ⁴⁾ Op. cit., 160.

його помилково вміщають у списках перекладу наприкінці, тут стоїть на належному місці¹⁾.

Але мені здається, Амартол тут зовсім не при чим. З самих „де що є” як у списках повного перекладу, так і в Зогр. переробці, всі, що мали діло з хронікою Зонари, знали, що стаття про Лева V стоїть не на місці; та у оглавлі сп. Унд. читаємо: сего ^{*} Льва Арменія црство пръжде Феоділова црства есть, иъ на конъцъ книги написасе*. На підставі такої замітки в „де що є” всякий перепи-сувач, ну а автор переробки то й поготів міг без ніяких справок з Амартолом перенести цю статтю на належне місце.

Що поміж нашою хронікою й працею-Григорія безпосередньо генетичного звязку немає, можна-б довести, порівнюючи тексти першої з текстом Параліпомена, що він, хоч може й випадково, а все-таки звязаний з іменням Григорія. З такого порівняння ми переконалися-б, що Зогр. хр. й Параліпомен нічим між собою не звязані: автори їх працювали незалежно один від одного, керуючися власними інтересами, смаками й розумінням діла. На жаль, межі статті не дають мені спромоги докладно розглянути це питання, і доведеться одікласти його до іншого разу.

ДОДАТКИ.

I.

(A. 12^b). Посла раба своего и приходешоу въ мѣсто при источнице, ста съматрае двѣ чръплющи воды и ре, камъ хоще ми дати воду пити. Ревека ѿвѣща въскорѣ азъ, ги, и пивши ре, приведи и скшты да пию. и почръпши напои, ре си рабъ Аураамо, и ли стамъ ѿвѣща твоє. шна и, ги, и кръма скотъ. и привѣ си въ дш и прѣпоставляющи сънѣсти не хотѣ, и прѣже ре, аще дасте ми двѣ за гна моего, и сълошемъ и даше дъщерь свою Ревекоу съ иманіемъ. и приведена бы, и ико ѿзвѣща Исаака стрѣтающа, ре съсадити ѿвѣбъда и пришъдши поклонисе емоу и ю за рѣкоу привѣ къ аураамъ.

II.

(A. 119^b). Прїиде въ Кварнѣ и слиша о Дішгенѣ філософи. послы къ икѣмъ е прїти. ѿвѣща: аще Алеанръ има что потрѣбъ,

¹⁾ Проф. Вейнгардт (оп. cit. 152), а за ним і проф. Розов (оп. cit. 160), що робили декотрі свої висновки на підставі самісінських лиш „де що є”, як бачимо, помилюються, коли кажуть, що єдиним списком, що має зазначену особливість що-до Лева V, є список крушедольський.

да прїде; азже ѿ сего ничто же тръбѹю. прїде Аледанръ и бѣ съ
въ делвъ. и обращахѹю приятелю егови къ слнцу да гръетсе и ста
прѣ делвою и гла съ ни. и ико видѣ его въ словѣ, гла ему. прїди
и ходи съ нами и иже хощеши, дамти иже ре, аще даси ми е
прошѹ, прїидѹ. иже ре. и что е, е азъ тебъ не взъмогѹ дати. ре же
Дїшгенъ. дажь ми не Умрѣти николи. и ре Аледанръ. бѣ еди може
сіе дати. и ре Дїшгенъ. или оубо въскорѣ ѿ ме и е бо има, сличное
осіанѣ, възеть и, застѹпивъ. и что даси ми. порѹгаше се иѣци ѿ
велмѹ. Аледанръ же ре. что творите. аще не би быль Аледанръ, хотѣ
би быти Дїшгенъ. О семь Дїшгенъ мнѡга сѹ. ре же иѣкога къ икмѹ
члкъ. оумрѹти хсщоу, аще не сътворѹ тебъ злаа. иже ре. азже не
оумрѹ, аще не сътворѹ те дрѹга себѣ и дондѣ сътворѹ те себѣ дрѹга.
и въ тѣ ча члкъ ѿ дрѹ ему бы.
